

Toponímia urbana històrica de Xàtiva

AGUSTÍ VENTURA I CONEJERO
CRONISTA OFICIAL DE XÀTIVA

1) Documentació*

El present estudi és una reflexió sobre el llibre que estem preparant de la toponímia urbana i rural de Xàtiva, basat sobretot en la Documentació de Clergat i “Propiedades antiguas”, que es troba a l'Arxiu del Regne de València, procedent de la Desamortització dels bens eclesiàstics. En la major part es tracta de censals, que en indicar la propietat sobre la qual estan carregats donen molta informació sobre la toponímia tant urbana com rural. A més d'això tenim les més antigues referències que ja apareixen en el Llibre del Repartiment, les llistes antroponímiques dels morabetins, agrupades per parròquies, i la documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona i dels arxius municipal i de la Seu de Xàtiva. Les nòmines més antigues de ciutadans de Xàtiva, que són el Repartiment i els morabetins ens mostren Xàtiva dividida en tres parròquies cristianes, més la moreria i la jueria. El morabetí era un llibre on es feia constar cada set anys els qui pagaven aquest impost, mentre que els moros pagaven el besant. Aquest document, quan és nominal, serveix per a conèixer els noms i llinatges de la ciutat. El més antic conegut és de 1373, però es refereix a tot el Regne (ARV, MR, 10.866), però els més interessants per al nostre objectiu són els de 1408 (ARV, MR, 11.802) i el de 1421 (ARV, MR, 11,780), i el de 1448 (ARV, MR, 3033), que dona els besants de la Moreria i els veïns dels obradors del Carrer de la Corretgeria: aquests tres donen prou informació sobre els llinatges de la ciutat i de les alqueries del terme i de la moreria, però dissortadament no és costum encara designar els carrers, on vivien sinó solament cadascuna de les tres parròquies.

* Bàsicament la secció de Clergat de l'Arxiu del Regne de València, completat amb el llibre del Repartiment i documentació de l'ACA de Barcelona, i l'Arxiu Municipal.

2) El concepte de la ciutat en Sant Agustí

2.1 La capital de la regió del Regne del Sud del Xúquer

Convindria prèviament fer algunes consideracions sobre quina idea tenien de la ciutat en distintes èpoques de la nostra cultura occidental:

2.1.1 Ja per als antics grecs i romans, la “polis”, la ciutat era comparable a un cos humà, amb un cap o centre que regeix, on està el poder municipal o religió, i el Forum o mercat, i una perifèria o braços, on s’agrupen els professionals que atenen cadascuna de les activitats necessàries per a que el ciutadà veja ateses totes les demandes. En la “Ciutat de Déu” de Sant Agustí (llibre II, cap 21), citant un passatge de la República de Ciceró, podríem trobar una idea filosòfica sobre com entenien els antics la ciutat, com una suma de diferents parts, que es coordinen per aconseguir la felicitat del ciutadà:

“Com en les lires i flautes i en el mateix cant i veus s’ha de guardar un cert concert de part dels sons distints, el qual si s’altera o discrepa no pot ser aguantat per les orelles instruídes, i no obstant aquest concert esdevé concordant i congruent amb la moderació dels sons diferents; així dels estaments més alts, més baixos i mitjans, entrelaçats com sons, la ciutat forma un concert amb raó moderada per consens dels discrepans, i allò que els músics anomenen “harmonia” en el cant, és la “concòrdia” (“homònoia”, en grec) en la ciutat, el més suau i estret lligam de consistència d’una república, la qual sense la “justícia” de cap manera no pot subsistir.”

O siga que la ciutat és un compost de parts molt diferents, coordinades per la concordia i l’acord, i presidides per la justícia. Al ciutadà grec, llatí o medieval, totes les seues necessitats podien ser solucionades dins llur ciutat. D’ahí que l’ostracisme, el desterrament fora un càstig tan terrible. I passant ja al terreny concret, en les ciutats romanes el “Forum holorium” o mercat de les verdures estava en lloc diferent que el “Forum boarium”, o mercat dels bous, o els animals que es venen en viu, i en lloc apartat del “macellum” o carnisseria dels animals sacrificats. Els corretgers es trobaven en carrer diferent del que estaven els tintorers o els argenters. Aquesta distribució continua igual en les ciutats medievals, tant musulmanes com cristianes. En la Xàtiva medieval el mercat de les verdures estava en la “Plaça de les Cols”, actual mercat, mentre que la Fira o el Mercat dels animals en viu estava en la Plaça de Sant Pere, que va donar nom al barri (= Barri del Mercat), que en essència era un barri ramader o del bestiar.

2.1.2 Una característica que sí distingia les ciutats musulmanes de les cristianes a l’Edat Mitjana, com ja va remarcar Torres Balbàs (Ciudades hispano-musulmanas, 1960, I, 281) és que els carrers eren per a “estar-hi”, no per a “passar”. D’ahí que n’hi hagueren tants “darb” o carrerons sense eixida (castellà “adarbe”), en català “Atzucac o Calliçó”. El Barri xativí de les “Barreres”, com en altres llocs, pren el nom d’aquells carrers de veïns, que es podien tancar amb barreres. Potser aquest concepte estiga reflectit en el topònim “Illeta”, que sembla indicar una placeta tancada. En Xàtiva tenim ara la “Illeta de Sant Miquel”, però al segle XVIII també n’hi havia “Illeta de Sant Agustí” i “Illeta dels Sants de la Pedra”, totes elles situades a l’antiga Moreria o Jueria, com no podia ser d’altra manera. També n’hi ha a Benigànim. Els cristians, després de la reconquesta, començaren a obrir “carrers per a passar”, i anaren canviant la morfologia de la ciutat.

2.1.3 Malgrat tot hi havia un gran conservadorisme en la ciutat de Xàtiva. En principi, cal pensar que els cristians deixaren moltes coses “more sarracenorum”, segons el costum dels sarraïns, com vegem pels documents. Però encara a principi del segle XVIII, quan se li encomana al Pare Tosca uns plànols per a reconstruir la ciutat després de l’incendi de 1707, que no s’acompliran mai, s’intentava reformar l’estructura de la ciutat, que tenia uns carrers estrets i medievals. Sembla que això no ocorre més que en la Plaça de l’Espanyolet, davant el quarter de cavalleria, i solament per les necessitats de defensa, que volien deixar amplexos espais oberts.

2.1.4 Una característica també molt important és que els repobladors a la ciutat de València s’agrupaven en barris segons la seva procedència: Calataiud, Osca, Saragossa, Tudela, Tarassona, Terol, Lleida, Girona, Barcelona, Tortosa, Perpinyà, Montpeller. De la mateixa manera a Xàtiva, sembla que al barri del Mercat abundaven sobretot aragonesos i navarresos i lleidatans i potser eren més ramaders. Catalans de Tarragona i Barcelona a Santa Tecla. I al centre de la ciutat tota una barreja de professionals de totes les parts, i de Girona o Montpeller, prop sant Feliu i l’Aljama. Més a banda els jueus s’agrupaven entorn a les Santes i Sant Agustí, i els moros que eren els antics valencians a les Barreres i al Raval. I d’altra banda cada professió es concentrava en un carrer. Pellissers i corretgers donaren nom a la Corretgeria. La via dels Alatars o adrovers, devia ser una part del carrer Botigues, si pensem que aquest nom venia del grec “apotheke”, que igual pot significar “Farmàcia o botica”(i d’ahí “boticari”) o “magatzem d’alguna cosa”. I així mateix els carnisers anomenats en el Repartiment, en l’actual “Peixcateria”, i els canterers i els tintorers prop dels portals de Sant Francesc i dels Banys. Això ens remetria al concepte que els romans tenien de la ciutat com un cos humà, on cada part o membre fa la seua funció específica.

2.2 Els tres repartidors

El llibre del Repartiment manat fer pel rei en Jaume a una comissió de tres repartidors és el primer document que tenim per a conèixer la delimitació de la Xàtiva medieval. Els tres repartidors eren **Jacques Sanç**, batle, representant del braç militar o la noblesa, **Bernat de Sant Romà**, mercedari, representant del braç eclesiàstic, i **Pere Escrivà**, representant dels ciutadans. El Repartiment de Xàtiva es va acabar al febrer i març de 1248, mentre el rei en Jaume estava assetjant Llutxent, com consta en les dates de la documentació. Els cristians van ocupar la part enmurallada entre el Portal de Cocentaina i la Plaça de la Bassa, dividits en tres parròquies. La jueria estava també dins les muralles entorn a l’ermita posterior de les Santes i entorn al posterior Sant Agustí. La moreria segons l’estatut de febrer de 1251 estava fora les muralles de la part de ponent de la ciutat, encara que entorn al Convent dels Mercedaris, ja durant el segle XV n’hi hauria habitants cristians en el Barri de les Barreres, quedant el Raval com el darrer reducte dels musulmans. En el Repartiment s’hi troben unes poques referències a toponímia sarraïna, com el carrer dels Alatars, que deu ser el Carrer Botigues, i el Carrer Major d’Aziz, que és el Carrer de Montcada, i altres referències com el Portal de València, el Portal dels Banys, i el Portal de Cocentaina, com ja anirem veient en la seua descripció.

2.2.1 La ciutat de Xàtiva

El títol de “Ciutat” va ésser atorgat a Xàtiva, com a conseqüència de la seua actuació en la guerra de la Unió en juny de 1347, i va ésser ratificat diverses vegades, malgrat l’oposició de la ciutat de València, que creia veure restringits els seus privilegis. En la ratificació feta en Barcelona en 30 d’abril de 1377 se expressa clarament que tenia el títol de Ciutat des de la Conquesta, i que el rei faria el possible davant el Papa per a retornar-li el títol de Catedral. Tenim a la vista una còpia d’aquest document (ACA, Consell d’Aragó, lligall 777, exp. 14/6) on diu expressament:

“... Capsionis tempore et antea Civitas appellarentur prout per quoddam instrumentum seu Cartam Factam super redditione dictae civitatis inter illustrissimum Dominum Jacobum Regem Aragonum memorie recolende tritavum nostrum ex parte una et Alcaydium Abu Bachar, filium Alfaquí Rex (= regis) Albuhechin, filium quondam domini Xative et totam universitatem sarracenorum Xative et locorum omnium et adjacentium ex altera, nunc vidimus clarius apparere.”

En aquest document s’esmenta el pacte entre Jaume I i l’alcaid de Xàtiva, datat el 5 de juny de 1244 (l’any no és segur), que es troba a l’ACA, Cancelleria, pergamins de Jaume I, carpeta 106, apèndix 41). És un document fragmentari bilingüe àrab/llatí, i en les línies 2, 3, i 15 del text llatí apareix clarament la paraula “civitas”. En aquesta darrera concretament, que és la datació diu exactament:.. “*Datis in civitate Xative nonnis Juniy MCC...*”

En llatí n’hi ha almenys tres paraules per a designar la ciutat. OPPIDUM és una ciutat fortificada i envoltada de muralles, en la part alta de la qual està la ARX o fortalesa. URBS és el conjunt d’edificis de la ciutat, encara que la URBS per excel·lència és Roma. CIVITAS és el conjunt de les persones, els CIVES o ciutadans. Caldria saber a quina paraula àrab correspon la CIVITAS, que apareix al nostre document en les tres línies esmentades, potser “Alyemàa” o “Assamblea”, conjunt de ciutadans. Potser vol dir “capital” del “ALTRE REGNE”, del Xúquer a Xixona. Creiem en ambdues possibilitats, i cal assenyalar també el darrer de “Capital d’un territori”.

Malgrat haver estat utilitzat aquest títol de “Ciutat”, posteriorment desapareix de la documentació de Jaume I, segurament per a incloure el seu territori dins el Regne de València, que sols arribava fins a Cullera, com diuen molts documents, com per exemple el de 15 de juliol de 1240 (Huici, núm. 312), on s’especifica de Cullera “*quod esset situm infra fines Regni Valencie*” o el de 21 de gener de 1250, on se regula la venda de la sal de València solament “*citra Xucarum*” a la part del nord del Xúquer. També n’hi ha un altre document de 28 d’abril de 1258 (ACA, Reg. 10, fol. 61) referit a una donació a Adam de Paterna i Ramon de Mirambell de la Torre de Massalavés, que està en els límits del Regne de València, cosa que vol dir que del Xúquer avall era un altre Regne, que tenia la seua “ciutat o capital en Xàtiva:

“... si sarraceni vobis reddant Turrem de Massalavés, que est in finibus Regni Valencie”.

Aquest ALTRE REGNE apareix així esmentat en diversos llocs de la Crònica Reial, capítols 328, 350 i 360, i és diferent al Regne de València. Com açò ja ho hem explicat en altre lloc, esmentarem solament una de les tres cites:

C. 328: “*E tornam-nos-en al Regne de València, perquè era lloc e saó que Nos volíem acabar ço que haviem començat, que aitambé haguéssim tot L’ALTRE REGNE com haviem tro en Xúquer.*”

No insistirem més, però creiem que aquest és el sentit de “civitas” referit a Xàtiva, la capital de la governació “dellà de Xúquer fins al Riu de Xixona”.

3) La divisió urbana per parròquies

Per a l'estudi de la toponímia urbana històrica dividim Xàtiva d'aquesta manera:

- 1) Parròquia de Sant Pere, anomenada popularment el Mercat per tenir en ella la plaça on es feia la fira anual i el mercat dels cristians en dimarts. Acabava en la font de l'Àngel.
- 2) Parròquia de Santa Maria. La separació amb la de Santa Tecla s'ha anat corrent cap a ponent al llarg del temps.
- 3) L'antiga jueria entorn a les Santes i Sant Agustí, que s'anomena des de 1391 la Vila Nova, i acaba pertanyent a Santa Tecla.
- 4) Parròquia de Santa Tecla dins los murs.
- 5) Les Barreres o Santa Tecla fora los murs, i
- 6) El Raval de la Moreria.

4) Classificació dels topònims urbans

En un principi en molts carrers la denominació era molt imprecisa: “El carrer que va (o baixa) des de... a”. Solament n'hi ha uns quants noms fixos que són molt antics, alguns des del Repartiment, els agruparem ara per similitud de significats.

4.1 Els portals estan prou ben designats i en són 9 en la muralla, més el portal de l'Almetla, que era l'entrada a l'albacar:

4.1.1 El portal de *Concentaina*

La primera notícia que en tenim és el document de 22 de maig de 1258, en què el rei Jaume I concedeix un privilegi als veïns del barri de Sant Pere, perquè allí es faça el Mercat dels dimarts i la fira, com en temps dels sarraïns (ACA, Reg. 10, fol. 78v°):

“Volens meliorare villam Xative et specialiter illam partem, quae est ab ecclesia Sancte Marie versus PORTAM DE COCENTAYNA ET PORTAM DE VALENCIA, que propter mercatum, que erat ab ipsa parte valde remota erat quasi penitus restituta et quia in ipsa parte videlicet in placia que est prope PORTAM DE COCENTAINA melius competentius, quam in altera alia parte ville Xative mercatum potuerit celebrari.

Per Nos et omnes successores nostros statuimus in perpetuum et damus, quod in dicta placia semper decetero singulis diebus martis celebretur mercatum...”

4.1.2 El portal del *Puig*

S'anomenava així, perquè d'allí eixia el camí que anava cap a la muntanya i l'ermita del Puig, i està documentat per primera vegada en un document del rei Jaume II, datat a València el 10 de maig de 1306 (ACA, Reg. 203, fol. 161-162). Allí el rei autoritza la construcció d'uns arcs, pilars, envans i porxes en dit carrer per a la fira, i autoritza a obrir el portal, i per tant això vol dir que abans no existia. Dona també els noms dels primers “firers” de la fira de Xàtiva, que hi viuen:

“Concedimus vobis... habitantibus in parroquia Sancti Petri, quod possitis edificare in

loco in quo MERCATUM celebratur arcus, pilaria, porticus, cohuperticia et embanna... incipiat a cantone domorum Raimundi d'Alet et protendant usque ad cantonem extra domos Simonis de Canalibus fabri... et quod possitis facere aprire in muro... super Torrem Novam, quae est ante ortum Bernardi Sorribes seu ad portallum generale, et quod portale sit de petra picada cum bonis jannuis et vocetur LA PORTA DEL PUIG..."

4.1.3 El Portal de València, portal Fosc o de les Monges

Aquest portal ja apareix esmentat en el document anterior de 1258, però també està al llibre del Repartiment, en les notacions núm. 2669, 2690, 2709, i 3012 (Seguim l'edició d'Antoni Ferrando): *"prope portale, per quod itur ad Valentiam"*.

L'actual convent de Monges dominicanes de la Consolació va ésser inaugurat "en postrero dia de marzo del año 1520, y bendecido por el reverendissimo Obispo Luis Llagària, sábado víspera de Ramos", segons diu el Cronista Martín de Viciàna. A partir d'aquest moment s'anomenarà també Portal de les Monges de Consolació, i també Portal Fosc fins al segle passat que es va enderrocar. Però mai perdrà el nom de portal de València.

4.1.4 El portal de Santa Anna

Aquest portal es deia així, perquè d'ell eixia el camí carreter de Santa Anna, que travessant tota l'horta i el riu anava a eixir a l'actual cementeri de la Llosa i pujava a l'ermita de Santa Anna. Pel camí de Santa Anna se'n va anar segurament el cardenal Roderic de Borja, futur Papa, l'11 d'agost de 1473, després de la visita d'una setmana a la seua ciutat nadiua, probablement per visitar de camí l'ermita de Santa Anna i anar a la vila d'Anna, d'on era senyora sa mare Na Isabel de Borja (Sarhou, Datos, I, 207). La primera referència que tenim del portal és de l'any 1448 (ARV, Mestre Racional, 7424, fol. 397):

"Mossén Joliàn Peralada, primo un alberc situat a la Porta de Sentana, la qual possehia de herència de son pare, val 1000 sous".

Les dues referències següents són d'un forn que encara ara existeix, dels anys 1527 i 1580, de les quals esmentarem sols la primera (ARV, Clergat, Montsant 1894, fol. 9v°):

Pere Costa, forner, un forn e casa contigua parròquia Sant Pere, en la Plaça de Sentana, apellat lo forn d'en Bossa".

4.1.5 El portal Nou o del Lleó

En època medieval s'anomenava la Porta Nova i la tenim amplament documentada almenys des de la construcció del Monestir de Santa Clara, fundat pel testament de Na Saurina d'Entença, vídua i segona muller de Roger de Llòria en 25 d'agost de 1325. Com a conseqüència d'això Jaume II va fer un privilegi el 26 de juny de 1326, en què el rei ratifica la compra d'unes terres fora els murs, vora la Porta Nova, on s'haurà de construir el convent. Aquest pergami està a l'Arxiu del Regne de València, Clergat, Santa Clara, caixa 1033, núm. 10, i està registrat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Reg. 226-227, fol. 283:

"Et dictus Jacobus de Guardia dixit se considerasse quandam trocium terre situm prope Portam Novam ville Xative extra subtus cequiam fore idoneum pro dicto monasterio erigendo et construendo".

En 1744 (AHMX, lligall núm. 2247) s'anomena ja "Portal del Lleó", per una font, que encara està però situada a la part contrària d'on estava. En moltes ciutats musulmanes és freqüent alguna porta anomenada en àrab "Al-uyun" = de les Fonts, que podria haver passat per etimologia popular a "Lleó", però en no tenir referències antigues no ho podem demostrar. La mateixa etimologia es dona a topònims àrabs com "Gibraleón", "Massalió", en el Baix Aragó de parla catalana. N'hi havia portes del Lleó en Granada, Còrdova i Almeria.

El poeta Abu-l Abbas Ahmad ben Abd Allah de Tudela, el cec, que va morir a Sevilla en 1126 diu en un poema, que tradueix Emilio Garcia Gómez ("El libro de las Banderas de los Campeones de Ibn Said Al Magribí, Barcelona 1978, pàg. 260):

"Dijo el poeta sobre un león de piedra que echaba agua por la boca,
Es un león, aunque se me fijo bien en él, he de decir que es una peña.
Parece el león de los cielos, que arroja por su boca la Vía Láctea".

El portal del Lleó es va desmuntar en 1908, amb gran protesta de la premsa de l'època.

4.1.6 El portal de la Ferreria, dels Estudis o de Sant Francesc.

El nom de la Ferreria que li atorga Viciano, III, 330, en 1535, potser es devia a la seua activitat referent als ferrers. Potser l'haurém d'identificar també amb la Plaça dels Cànters de què parla el Repartiment, núm. 2658, i era una de les tres més importants juntament amb la plaça de Sant Pere i amb la dels Banys. Des del mateix repartiment tenia al costat el futur convent dels franciscans, i per tant molt prompte s'anomenà Portal de Sant Francesc.

Repartiment núm. 2569 i 3008, solament transcrivim el segon:

"Fratribus minoribus: spatium terre ante murum Xative sicut afrontatur in honore Petri de Basco et tribus viis publicis ad edificandum monasterium".

En algun moment s'anomenà dels Estudis, perquè hi regentaven els franciscans uns Estudis, sufragats per l'Ajuntament. Així en ARV, Clergat, lligall 383, caixa 1031, núm. 5, hem trobat unes notes extretes del Manual de Consells de la ciutat de 1550-1599, que diuen:

"Hoja 365, Año 1555, los jurados nombraron para la catedra de Filosofia al R.P.F. Bautista Cullà del Orden de S. Francisco en salario de 25 libras.

"Hoja 342, año 1588, Licencia donada al Convent de Sant Frances per a pendre el trànsit de la muralla.

Hoxa 353 de l'index, año 1883, Nominació de Catedràtic de Lògica a mestre Ferrando Chaurí, frare de S, Francés".

Però aquesta funció d'ensenyament ja la feien els franciscans, com demostra el Manual de Consells de 1379, en 28 de maig, els jurats anomenen a mestre Tomàs Biota, framenor, mestre de gramàtica per tres anys més dels tres anys que ja havia complit a satisfacció de tots (Alfred Boluda, Els Manual de Consells de 1376 a 1380, 1999, pàg. 141).

4.1.7 El portal dels Banys

Està esmentat ja al Llibre del Repartiment, núm. 2658:

"... usque ad portam balneorum, que contiguatur tinturerie".

I núm. 2678: *"prope plateam balneorum".*